УДК [378:373.091.12.011.3-051]:347.56
UDC
DOI: 10.17223/18572685/67/19

Осмислення мультикультуралізму східноєвропейського простору у фольклорно-етнографічних працях Володимира Гнатюка про угорських русинів

З.Б. Лановик[1], М.Б. Лановик[2]

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. В. Гнатюка
Україна, 46027, Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2

[1] E-mail: m-z@ukr.net

[2] E-mail: ml2046@tnpu.edu.ua

Авторське резюме

Дослідження демонструє, що задовго до формування доктрини мультикультуралізму її елементи були домінантними в наукових зацікавленнях академіка Володимира Гнатюка, який на прикладі східноєвропейського ареалу розробляв проблеми співіснування різних етнічних груп в умовах багатокультурності. Передусім ці спостереження у працях Гнатюка стосуються угорських русинів. Простежено, що у своїх наукових шуканнях вчений оперував базовими для сучасних мультикультуральних студій поняттями: мова йде про історично зумовлений багатокультурний простір Східної Європи, який виявляв національно-ідеологічну гетерогенність та культурну дифузійність при соціальній гомогенності. Водночас акцентується, що дослідник звертав увагу на домінантні концепти етнокультурного помежів'я, контамінації етнологічних та психоментальних феноменів, проблеми збереження/втрати національної ідентичності, політичного консенсусу в умовах поліетнічного соціуму, поліфонічності національної свідомості та ін. Ілюстративним матеріалом до різнорівневої рецепції русинами інших етносів є зібрані і опрацьовані В. Гнатюком «Матеріали з Угорської Руси» (1897–1911 рр.). Першорядна роль у цьому культурному топосі відведена слов'янським народам, які у дихотомії Свій/Чужий частіше сприймаються у площині зближення, а не віддалення. Другий рівень – взаємодія з неслов'янськими європейськими націями (німцями, мадярами). Водночас зафіксовані приклади нашарування впливів неєвропейських націй, які часто були чинником формування східноєвропейської ідентичності: юдейський вплив через біблійні кни-

ги, а також середньоазіатські впливи із часів турецьких нападів та періоду панування Османської імперії на цих землях. Підсумовується, що мультикультуралістська методологія розширює геокультурний контекст етнологічних досліджень. Опрацьований матеріал переконливо доводить, що вона може бути застосована до європейських культурно-історичних дискурсів попередніх епох, які виявляють ознаки, передбачені цією теорією.

Ключові слова: В. Гнатюк, угорські русини, мультикультуралізм, етнічне порубіжжя, діалог культур, фольклор

Осмысление мультикультурализма восточно-европейского пространства в фольклорно-этнографических трудах Владимира Гнатюка об угорских русинах

З.Б. Лановик[1], М.Б. Лановик[2]

Тернопольский национальный педагогический университет им. В. Гнатюка

Украина, 46027, Тернополь, ул. М. Кривоноса, 2

[1] E-mail: m-z@ukr.net

[2] E-mail: ml2046@tnpu.edu.ua

Авторское резюме

Исследование демонстрирует, что задолго до формирования доктрины мультикультурализма ее элементы были доминирующими в научных поисках академика Владимира Гнатюка, который на примере восточноевропейского ареала разрабатывал проблемы сосуществования разных этнических групп в условиях поликультурности. Прежде всего эти наблюдения касаются угорских русинов. Прослежено, что в своих научных поисках ученый оперировал базовыми для современных мультукультуральных студий понятиями: речь идет об исторически обусловленном многокультурном пространстве Восточной Европы, которое проявляет национально-идеологическую гетерогенность и культурную дифузность при социальной гомогенности. В то же время подчеркивается, что В. Гнатюк обращал внимание на доминантные концепты этнокультурного пограничья, контаминации этнологических и психоментальных феноменов, проблемы сохранения/ потери национальной идентичности, политического консенсуса в условиях полиэтничного социума, полифоничности национального сознания и др. Иллюстративным материалом для разноуровневой ре-

цепции русинами других этнических групп служат собранные и обработанные В. Гнатюком «Материалы из Угорской Руси» (1897–1911 гг.). Первостепенная роль в этом культурном топосе отведена славянским народам, которые в дихотомии Свой/Чужой чаще воспринимаются в плоскости сближения, а не отдаления. Второй уровень – взаимодействие с неславянскими европейскими нациями (немцами, мадьярами). В то же время предлагаются примеры наслоения влияний неевропейских наций, которые нередко были фактором формирования восточноевропейской идентичности: иудейское влияние через библейские книги, а также среднеазиатское воздействие со времен турецких набегов и периода доминирования Османской империи на этих землях. Подытожено, что мультикультуралистская методология расширяет геокультурный контекст этнологических исследований. Проанализированный материал убедительно доказывает, что она может применяться к европейским культурно-историческим дискурсам предыдущих эпох, которые содержат признаки, очерченые этой теорией.

Ключевые слова: В. Гнатюк, угорские русины, мультикультурализм, этническое пограничье, диалог культур, фольклор.

Understanding the multiculturalism of Eastern Europe in the folklore and ethnographic works of Volodymyr Hnatiuk about the Ugrian Rusins

Z.B. Lanovyk[1], M.B. Lanovyk[2]

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
2 M. Kryvonis Street, Ternopil, 46027, Ukraine

[1] E-mail: m-z@ukr.net

[2] E-mail: ml2046@tnpu.edu.ua

Abstract

According to the research, Academician Volodymyr Hnatiuk's scholarly inquiry had focused on the elements of multiculturalism long before the theory of multiculturalism was developed. Hnatiuk studied the problems of coexistence of different ethnic groups in the multicultural realm of the Eastern European area, with a partucluar attention to the Ugrian Rusins. In his research, Hnatiuk employed basic concepts for modern multicultural studies, such as historically determined multicultural space of Eastern Europe, which combines national and ideological heterogeneity, cultural diffusion and social homogeneity. Yet the authors emphasize that Hnatiuk paid attention to the dominant concepts of ethnocultural frontiers, the contamination of ethnological and

psychomental phenomena, the problems of preservation/loss of the national identity, the political consensus in a polyethnic society, the polyphony of national consciousness, and others. The multilevel reception of other ethnic groups by the Rusins is studied on the *Materials from Ugric Rus* (1897–1911) collected and processed by Hnatiuk. The primary role in this cultural topos is assigned to the Slavic nations, who are more often perceived in the plane of rapprochement rather than distance in the dichotomy of In-group/Out-group. The second level is interaction with non-Slavic European nations (Germans, Hungarians). However, the non-European influences were often a factor in the formation of Eastern European identity: the Jewish influence through the biblical books, as well as Central Asian influences from the Turkish attacks and the Ottoman rule in these lands. The authors conclude that the multiculturalist methodology expands the geocultural context of ethnological research. The processed material convincingly proves that it can be applied to the European cultural and historical discourses of previous epochs, which contain the features provided by this theory.

Keywords: V. Hnatiuk, Ugrian Rusins, multiculturalism, ethnic frontier, dialogue of cultures, folklore.

Передусім хочемо наголосити, що цілком усвідомлюємо дискусійність такої постановки проблеми, чи, радше, винесеного у заголовок її формулювання. Звісно, теорія мультикультуралізму, попри спорадичні вкраплення в окремих працях, зародилася не раніше другої половини XX ст., а як суцільна наукова доктрина сформувалася аж у 80-х рр. попереднього століття, остаточно викристалізувавшись у праці Чарльза Тейлора «Мультикультуралізм: Дослідження політики визнання» (1994 р.). Більше того, це явище пов'язують, як правило, з іммігрантськими суспільствами (такими як США) або ж із постколоніальними дискурсами (перш за все Великою Британією). Як одна із концепцій епохи постструктуралізму теорія мультикультуральності, з одного боку, оперує конкретними поняттями новітньої епохи, передбачаючи врахування таких сучасних проявів, як глобалізація, ідеології демократії та ін., з іншого боку – сама виявляє неоднозначність та гетерогенність досліджень, нечіткість формулювань та теоретичних визначень. «У мультикультурному проєкті злилися проблеми співвідношення єдності / розмаїття / різноманітності в культурі, суб'єктно-об'єктна проблематика, питання релевантності пізнання, полеміка стосовно релятивізму і універсалізму, політики і структури влади, переосмислення національної традиції і канону, криза національної, культурної та особистісної ідентифікації. Мультикультуралізм постає у ролі вираження і одночасно обґрунтування плюралістичної культурної парадигми, що активно розвивається в кінці XX ст. в усьому світі. Ідеологія культурної множинності багатоманіття ставить завданням

запропонувати ідеальне і часто утопічне бачення у відповідності чи за контрастом з активно обговорюваним ідеалом суспільства і культури «різноманітності» чи «мультикультури» [11: 266].

Найбільш показовими щодо розмивання наукових положень та невизначеності термінологічного апарату є осьові доктрини, кожна з яких оперує ключовою метафорою як ідейним осердям в оцінці конкретних суспільно-історичних/політичних явищ. Маємо на увазі теорії 1) «плавильного казана» (Г. Альтшулер), яка зародилася як бачення етнічно-расового співіснування іммігрантів США, що передбачала «переплавлювання» етносів у єдину однорідну націю; 2) найбільш нейтральної метафори «культурної мозаїки» (Дж.М. Гіббон), яка первісно асоціювалася з канадською моделлю співіснування різних етносів, та 3) доволі одіозного метафоричного концепта «салатна миска» (Е. Шлезінґер), що підкреслює принципову «незмішуваність» різних націй за будь-яких умов їхнього співіснування.

Звісно, український вчений-фольклорист, етнограф, антрополог, уродженець Галичини академік Володимир Гнатюк (1871–1926) у своїх працях, писаних на зламі XIX–XX ст. не оперував вище окресленою термінологією, і зазвичай у науці постулюється закон про незастосування пізніших теорій щодо раніших явищ. Однак можемо стверджувати, що маємо справу з надзвичайно цікавим, навіть унікальним випадком, коли наукова риторика, породжена конкретними культурно-історичними процесами, є не просто суголосною із сучасними мультикультуральними студіями, а й до певної міри випереджує їхні доктрини і висновки. Було би перебільшенням вважати, що В. Гнатюк у своїх працях є предтечею мультикультурального вчення, водночас несправедливо й заперечувати, що мультикультуральна домінанта скеровувала дослідницький вектор вченого і його висновки є вагомими й у сьогоднішньому багатокультурному світі. Незаперечним залишається факт, що Володимир Гнатюк один із перших застосував означену методологію до осмислення складних етнічних явищ європейського простору, який докорінно відрізнявся від багатонаціональних суспільств американського континенту культурально, ідеологічно, політично, але сформував свої унікальні моделі історичного нашарування та подальшого співіснування різних націй і народностей.

Отже, метою нашої статті є продемонструвати, що задовго до визрівання сформованої доктрини мультикультуралізму її елементи були домінантними у наукових зацікавленнях Володимира Гнатюка, який на прикладі східноєвропейського ареалу розробляв проблеми співіснування різних етнічних груп в умовах багатокультурності, зокрема вивчав прояви культурних взаємовпливів, зафіксовані у фольклорі,

етнографічні різноетнічні нашарування, а також інші види взаємодії, наприклад, досягнення громадсько-політичного консенсусу, пошуку форм спілкування в ситуації багатомовності та полікультурності.

Найвиразніше мультикультуральні спостереження у працях В. Гнатюка стосуються досліджень національної самобутності угорських русинів. Вивченню цієї етнічної спільноти вчений присвятив усе своє життя: здійснив шість експедицій, які забезпечили численні фольклорні та етнографічні записи та розвідки, що лягли в основу шести об'ємних томів «Матеріалів з Угорської Руси» (1897–1911), на основі яких базував свої ґрунтовні праці з етнографії, мови, фольклору, громадсько-політичного та літературного життя угорських русинів.

Важливо наголосити, що у своїх наукових шуканнях вчений оперував і керувався базовими для сучасних мультикультуральних студій постулатами, категоріями і поняттями. По-перше, мова йде про історично зумовлений багатокультурний простір східної Європи, який виявляв національно-ідеологічну гетерогенність та культурну дифузійність при соціальній гомогенності. По-друге, дослідник звертав увагу на домінантні в окресленій царині концепти етнокультурного помежів'я, контамінації етнологічних та психоментальних феноменів, проблеми збереження /втрати національної ідентичності («винардовлення»), політичного консенсусу в умовах поліетнічного соціуму, поліфонічності національної свідомості та ін. Водночас можна говорити і про окремі спостереження у царині імперського/постімперського дискурсу (колоніальних/постколоніальних студій), позаяк центральний у дослідженнях В. Гнатюка топос у різні історичні часи належав до складу різних євроазійських імперій та державних формувань.

Передусім у працях етнографа йдеться про територію, на якій у часи діяльності В. Гнатюка був найбільший відсоток русинів – Бачванський регіон Угорщини (Бач-Бодрогський комітат), дослідженню якого присвячена ґрунтовна монографічна праця «Руські оселі в Бачці (в Полудневій Угорщині)» (1898 р.). Окрім того, що це була найбільш західна територія східноєвропейського простору, яка фактично становила помежів'я західноєвропейської та східноєвропейської цивілізаційних моделей, ця територія зазнала й серйозних азійських впливів: починаючи з 1542 р. після падіння Буди і Сеґеда вона опинилася у складі Османської імперії, під культурно-політичним впливом якої перебувала аж до 1699 р., коли стала частиною Габсбурзької монархії, а від 1867 р. при виникненні Австро-Угорщини увійшла до Угорського королівства Австро-Угорської імперії. Попри ці магістральні історичні події на формування її етнічного складу впливали й інші фактори, з-поміж яких міграційні процеси у Східній Європі, спричинені іншими історичними явищами (як-от міграція козаків внаслідок зруйнування

Запорізької Січі, чим пояснюється значний відсоток їхніх нащадків на цих територіях), економічні (торгівельно-промислові), природно-кліматичні (засухи, нашестя сарани) та інші чинники.

Безперечно, така множинність дискурсів не могла не позначитися на суспільно-політичному та культурному житті багатонаціонального соціуму, що заселяв цю територію. На момент безпосереднього знайомства В. Гнатюка із цим геополітичним простором ці землі належали до складу Австро-Угорської імперії, яка, як відомо, толерувала національний розвиток усіх етнічних груп у її складі («Габсбурзький міф»), водночас на досліджуваній території Гнатюк фіксував помітні прояви нівелювання етнічних особливостей та мадяризації інших націй. Його найбільше цікавила доля русинів, але оскільки їхня життєдіяльність відбувалася нерозривно з іншими етносами, вчений у своїх студіях охоплював ширші дискурси.

Щодо національних контекстів проживання угорських русинів, окрім названої праці, важливим для нашого дослідження є доповнення, надруковане у 28 томі «Записок Наукового Товариства Шевченка» (1899 р.) [6], де В. Гнатюк здійснив огляд тогочасних наукових розвідок щодо етнічного складу цієї угорської території та кількості русинів, що на ній проживають. Попри жорстку критику стосовно перекручування фактів та надання недостовірних цифр щодо кількості русинського населення (мадяри навмисно применшували чисельність етнічних меншин), він подає такі дані: на 1880 р. за переписом було зафіксовано 342 381 русинів на території Угорщини, у 1890 – 430 282, що водночас говорить і про значний приріст, не зважаючи на всі зусилля щодо їхньої асиміляції [6: 31]. Другий аспект, який нас цікавить у контексті цього дослідження, – інші етнічні групи, що безпосередньо співіснували і, відповідно, впливали, на формування ідентичності угорських русинів. За даними різних джерел найчисельнішими були мадяри, словаки, німці, румуни, серби, хорвати [6: 37]. І якщо названий додаток є лише статистичною довідкою, то у праці «Руські оселі в Бачці» Гнатюк намагався всебічно проаналізувати різні аспекти співжиття доволі віддалених націй, основну увагу звертаючи на впливи інших етносів на етнічні, культурологічні, світоглядні позиції угорських русинів.

Щоби проілюструвати хід думок вченого та вектори його досліджень, дозволимо доволі розлогу цитату, яку вважаємо вкрай показовою: «Число всіх Русинів в Бачці і Сримі не є певно знане. Офіцияльна статистика хоть подає його, то довірювати їй не можна: вона все кульгає… Більше можна би вірити шематизмови, бо майже всі Русини є греко-католики. Колижбо ту знов біда, бо шематизму такого від непам'ятних років не можна дочекати ся. По обчисленнях

бачванських інтеліґентних Русинів, число всіх душ в Бачці і Сримі доходить до 12 або 13 000. З того над 9 000 припадає на Бачку, решта на Срим. Бачванські оселі числять з окрема по тілько душ: Керестур – 5 000; Коцура – 2 500; Дюрдєво – 1 000; Старий Вербас – 500; Новий Сад – 300.

Між руськими оселями лиш одна є зовсїм чиста непомішана з другими нациями: Керестур. Всї инші оселї мають мішану людність. У Коцурі жиють побіч себе Русини, Мадяри і Нїмцї; В Вербасї Русини, Серби і Нїмцї; в Новім Садї всї нациї, які є на Угорщинї, при чім кажда має свою церкву і школу. В Сримі перемішані Русини по оселях головно з Сербами. В кождій оселї надто находить ся бодай по кілька родин жидівських, та циганських.

Така мішанина народностий мусїла полишити свій вплив на Русинах. І справдї його пізнає кождий на перший погляд. В управї рілї пізнасть кождий вплив нїмецький, в ноші, особливо дївчат та женщин, вплив марярський, в танцях і сьпіванках вплив мадярський і сербський. Тоті посторонні впливи видерли очевидно багато від Русинів з їх давнїйших навичок, звичаїв і т. др. але подїлали на них к у л ь т у р н о. Хто нинї ввійде до хати руської, поговорить з її господарями а відтак потягне паралєлю між ними, а їх Замплинськими братами – ба навіть і нашими Галичанами з многих сїл – то побачить, що Бачванцї супроти других Русинів – Европейцї в повнім значіню того слова…» [3: 8–9].

Далі дослідник зазначав, що всі русинські діти в Бачці, які навчаються в школі, вивчають угорську мову, що стає основним джерелом мадяризації та асиміляції. Подібна ситуація з мовою навчання спостерігається у Сримі: русини асимілюються з хорватами. В. Гнатюка дуже турбувала проблема «винародовлення», він щиро уболівав за конкретні дії щодо збереження національної ідентичності угорських русинів.

Хоча аналізована праця тяжіє до етнографічно-культурологічного дослідження (вивчення побуту, звичаїв, одягу та ін.), однак цікавими є й суспільно-історичні спостереження. Це зокрема стосується організації громадського життя полінаціональних общин Угорщини. «Прикладом упорядкованя відносин национальних між мішаним населенєм, може послужити Коцура. Найбільше число живе там Русинів – тілько що Нїмцїв і Марядів разом… Всї вони спільно зложили собі читальню і касино. В тій читальни містять ся книжки мадярські, нїмецькі і руські. Останнїх, звістно, дуже мало, бо й де їх мали там взяти при таких відносинах, які тепер існують! <…> Так само що до часописий… Всї члени касина платять однакож вкладки, а нїколи не приходить між ними до суперечки на тему: Ми не читаємо тих а тих часописий, тож викинути

їх; ми за них не будемо платити! Всї собою вдоволені. На предсїдателя касина вибирають по черзї одного з кождої нациї; за умову вибраному кладуть лишень знанє всїх трех мов. Часом відступають вправдї від тої умови, але дїє ся то за згодою всїх членів. Подібно уладжена громадська господарка. Кожда нация має радних відповідно до свого числа» [3: 43]. Це саме стосується громадьсько-політичного життя. В. Гнатюк подає докладний опис виборів війта у Коцурі. У зв'язку із співіснуванням різних націй кожна нація вибирає війта по черзі. А оскільки чисельність русинів є найбільшою (стільки, скільки мадярів та німців разом), то русинський війт посідає місце війта шість років поспіль у той час, як німець та мадяр – лише по три роки за чергою. Особливий статус належить також руській мові: «В практиці, в житю відграває руська мова в Коцурі ролю інтернациональної мови» [3: 43]. Через те, що німці не розуміють і не вміють розмовляти по-мадярськи, а мадяри не знають німецької мови, але обидві нації добре розуміють руську, – між собою, навіть без присутності русинів, вони переходять на руську мову для взаєморозуміння. Цікаве й ставлення угорських русинів до питань русько-польських політичних взаємин, хоча, як зазначав учений, угорські русини, тим більше бачванські, ніколи не мали нічого дотичного з поляками, однак ці проблеми їх дуже хвилювали.

Описані в дослідженні В. Гнатюка явища Ю. Лотман означував як «акт інформаційного обміну». У своїй праці «До побудови теорії взаємодії культур (семіотичний аспект)», яка була написана у 1982 р., але не привертала особливої уваги дослідників, услід за В. Жирмунським, він стверджував: «Історія людського суспільства фактично не знає прикладів абсолютно ізольованого культурного… розвитку, без безпосередньої або більш віддаленої взаємодії і взаємного впливу між окремими ділянками» [10: 198]. Більше того, на думку Ю. Лотмана іманентний розвиток культури в принципі не може відбуватися без постійного впливу «ззовні», причому це поняття «ззовні» має дуже складну організацію: воно може передбачати і жанрові модифікації, і метамовні, і просторові і т. д. «Нарешті це чужі тексти, що прийшли з іншої національної, культурної, ареальної традиції. Розвиток культури, як і акт творчої свідомості, є актом постійного обміну й постійно має на увазі "іншого" – партнера у здійснені цього акту» [10: 205]. Однак учений наголошував, що цей процес є вкрай складним і породжує два зустрічні суперечливі процеси: «З одного боку, потребуючи партнера, культура створює власними зусиллями цього "чужого", носія іншої свідомості, що по-іншому кодує світ і тексти. Цей створюваний у надрах культури – передусім за контрастом із її власними домінантними кодами – образ екстеріоризується нею ззовні й проектується

на культурні світи, що лежать поза нею. За характерний приклад можуть правити етнографічні описи європейцями «екзотичних» культур. <…> З іншого боку, введення зовнішніх культурних структур у внутрішній світ певної культури має на увазі встановлення з нею спільної мови, а це, своєю чергою, вимагає їхньої інтеріоризації. Для того, щоби спілкуватися із зовнішньою культурою, культура мусить інтеріоризувати її образ усередину свого світу. Процес цей неминуче суперечливий: внутрішній образ зовнішньої культури має мову спілкування з культурним світом, у який він інкорпорований. Однак ця комунікативна легкість пов'язана з втратами деяких, і часто найцінніших як стимулятори, рис зовнішнього об'єкта, що підлягає копіюванню» [10: 205–206].

Зрозуміло, що у концепції Ю. Лотмана «акт інформаційного обміну» передбачає не лише вербальну площину, а, навпаки, його семіотичний аспект тримає у полі зору усі – і вербальні, і тим більше невербальні інформаційні системи. Саме у такому річищі здійснені й дослідження В. Гнатюка. Оскільки він передусім акцентував свою увагу на фольклорних та етнографічних особливостях угорських русинів, які він аналізував під кутом зору зовнішніх впливів, проводячи паралелі з русинськими звичаями та обрядами інших територій, зокрема, сусідніх націй, а також галицьких русинів, він, можна сказати, повністю і багатогранно ілюструє ці процеси, які майже століття пізніше описав Ю. Лотман. При цьому він фіксував тексти народних легенд, оповідей, пісень, анекдотів та ін., що увиразнюють теоретичні міркування вченого, виявляючи національну самобутність та оригінальність русинів як окремішнього етносу, який постав у специфічних історичних обставинах. І на цій рисі варто наголосити: зрозуміло, що попри численні взаємодії різних культур між собою, нечасто можна говорити про явище власне мультикультуральності у його класичному вияві. Тут важливо було «знайти» відповідний регіон, який би виявляв подібні риси і був придатний для студій такого характеру. Водночас, важливо було не тільки натрапити на подібний культурно-історичний ареал, але й вміти відчитувати ті внутрішні та зовнішні коди, бачити шляхи та форми їхньої взаємодії. Тому у цьому випадку не можна не погодитися із І. Франком, який стверджував, що «Гнатюк феноменально-щасливий збирач усякого етноґрафічного матеріялу, якому з наших давнійших збирачів мабуть не дорівняв ніодин» [12: 502].

Розлогим доповненням до теоретичних міркувань Гнатюкової праці «Руські оселі в Бачці» є «Етноґрафічні матеріяли з Угорської Руси», що виходили упродовж 1897–1911 років відповідно до здійснених експедицій. Вони є ілюстрацією не лише до зазначених проблем співіснування різних націй, а й до різнорівневої рецепції русинами

інших етносів і народностей (від буквального сприйняття в побутових умовах багатокультурності до їхньої міфологізації (особливо тих націй, що співіснували у цьому просторі в минулому), а також виявом складних феноменів стереотипізації: багаторівнева різнорідна взаємодія з іншими націями формувала відповідні стереотипи, які найбільше виявляються на фольклорному матеріалі.

Звісно, першорядна роль у цьому культурному топосі відведена слов'янським народам. У дихотомії Свій / Чужий вони у переважній більшості сприймаються у площині зближення, а не віддалення. Тут можна говорити навіть про своєрідну слов'янську поліетнічність із тяжінням до взаємозапозичень і асиміляцій. Стосовно угорських русинів найбільше таке зближення виявилося у мовній контамінації, коли первісна мова внаслідок тісного співіснування з іншими слов'янськими мовами набувала їхніх ознак, переймаючи іншонаціональні риси від рівня фонетики до рівня синтаксису. В.Гнатюк детально досліджував цю проблему у праці «Словаки чи Русини?» (Записки НТШ. 1901. Т. 42, кн. IV). Хоча мову він вважав не єдиним показником національної ідентичності, наводячи приклади ірландців, які втратили свою мову, розмовляють англійською, але англійцями не вважаються, та євреїв, які зазвичай говорять тою мовою, де живуть, однак не асимілюються у націю, мовою якою розмовляють: «І з того показуєть ся власно, що крім мови мусить бути щось инше, по чім належить пізнавати національну відрубність народу» [4: 38]. Але власне русинська мова, якою зафіксовані фольклорні джерела, і стає показником етнічної окремішності русинів, що зазнали впливів інших слов'янських мов. Доказом її виняткової відмінності від інших слов'янських мов (не залежно від того, чи розглядати її як окрему мову чи діалект), є все частіші намагання перекладати русинські тексти літературною українською мовою задля кращого розуміння їх змісту, або ж долучення у додатках чи посторінкових посиланнях словників з перекладом суто русинських слів.

Дослідники наукового доробку В. Гнатюка неодноразово звертали увагу на те, що, «на відміну від ряду слов'янських вчених, які єдиною ознакою національності вважали тільки мову або віру (В. Францев, О. Соболевський, Ф. Пастрнек), Гнатюк вказував, що «побіч мови треба при визначуванні етнографічних границь мати на оці антропологію, і фольклор, і етнографію, і історію, і віру і т. д. відповідно до різних обставин, серед яких доводиться етнографічній одиниці жити». Саме складним комплексом умов історичного життя народу і пояснював він різні впливи і прямі запозичення у сфері матеріальної духовної культури» [13: 220–221].

В. Гнатюк постійно наголошував на тому, що угорські русини не поступалися культурним розвитком іншим європейським націям.

Він не одноразово повертався до цього питання. Зокрема у розвідці «Угроруські духовні вірші», осмислюючи причини появи у середовищі угорських русинів високопоетичної словесної творчості, вказував: «Сусідами, що мають і мали найсильніший вплив на угорських русинів, були мадяри. Одначе і галицькі русини стояли з ними в попередніх віках у сильніших зносинах як нині… Угорські русини черпали тоді свої освіту з двох різних культур: мадярської і польської (через Галичину), які стояли у зв'язку з загальною західноевропейською культурою. Через те угорські русини не стояли тоді культурою нижче від своїх сусідів…» [5: 58]. Далі серед найважливіших факторів міжнаціональних впливів вчених вказував роль університетів у Тирнаві та Пешту, фундації богословів та духовних семінарій мукачівської єпархії (у мультикультурному сенсі цікавим є також факт, що з 1692 р. мукачівським єпископом був грек), де була своя система вищих та народних шкіл. Звертав увагу на роль власного букваря, який мали русини для народних шкіл, що був надрукований у монастирській друкарні у Грушеві, де друкувалися й інші книги руською мовою (зокрема «Катехисмь» у перекладі з латині); а також на те, що при церквах, семінаріях та школах були вчителі «слов'янської, руської, грецької, латинської та європейської мов». До 1806 р. було понад 300 таких шкіл із належним рівнем стану освіти і викладання. Не останню роль відігравали зв'язки із василіанськими монастирями, Віденською семінарією, австро-угорською греко-католицькою митрополією з центром у Львові. Документи вказують на високий рівень не лише освіти, а й національної свідомості угорських русинів XVII – XVIII ст., до того ж серед різних верств руського народу. Тому не дивно, що у цьому середовищі з'явилася велика кількість високохудожньої духовної поезії. У багатьох із цих віршів, як вважав В. Гнатюк, помітні польські, словацькі, сербські та ін. впливи.

Відтак, як вказував М. Яценко, «Гнатюк не обмежився збором фольклорних матеріалів, а зайнявся докладним комплексним вивченням побуту бачванських русинів. Комплексне вивчення цих поселень диктувалося необхідністю довести, що бачванські села Керестур і Коцура являють собою українські острівки серед моря поселень інших народів» [13: 100].

У своїх дослідженнях Гнатюк багато уваги приділяв не лише дослідженню питання, звідки походять угорські русини, а й теоріям, які доводять, що окреслена територія була власне слов'янською. Зокрема у праці «Словаки чи Русини?» автор студіює теорію І.П. Філєвіча, висловлену в його праці «Угорская Русь и связанные съ нею вопросы и задачи русской исторической науки» (Варшава, 1894), згідно з якою щодо заселення по цей бік Карпат, – «руське племя і імя могло тут

появити ся перший раз уже перед приходом Мадярів, та що руські оселі сягали аж по Дунай. На те вказують чисельні топоґрафічні назви…» [4: 67]. Можливо, руська колонізація розширилася в XIII ст., коли король Бейла IV намагався, аби краї, винищені татарами, якнайшвидше заселити. Хоча Гнатюк не був таким категоричним, як Філєвіч, і висловлював гіпотезу, що вказані назви можуть бути болгарськими чи словацькими за походженням. У будь-якому разі він допускав думку, що ця територія первісно була слов'янською і лише внаслідок історичних процесів її заселили мадяри, поступово витіснивши слов'янські народності. Однак, як і було окреслено в одній із наших попередніх розвідок [9], у Бачванському повіті слов'яни залишилися домінантними.

Як бачимо, значну групу взаємовпливів становлять європейські нації, з якими безпосередньо співіснували русини. Сліди цих взаємодій міцно зафіксувалися не лише у культурі, у мові, а й у фольклорних текстах на різних рівнях: жанровому, стильовому, художньо-образному, поетикальному. В. Гнатюк підкреслював, що угорські русини з означеної території оспівують усі події і минулого, і сучасності. На цю обставину звертали увагу й дослідники наукового доробку В. Гнатюка: «У ряді випадків, коли цього потребує якась подія…, поселенці запозичують пісні звідки лише можуть: з «Богогласника», від галицьких або північноугорських русинів, від словаків, сербів, поляків, румунів і угорців. Як зразок він подає релігійну пісню галицьку, словацьку, сербську, польську… Вказує на численні зміни в побуті, що виникли під впливом їх сусідів – сербів, словаків, угорців, німців» [13: 102]. Багатством слов'янських впливів рясніють численні історичні оповіді про словацького народного ватажка Яношика. Осмислюючи цей феномен величезного пласту фольклору про народного героя і месника, В. Гнатюк аналізував явище гайдамаччини у його зв'язку з польськими військовими нападами та розбоями; на прикладі численних історичних документів простежував перегуки словацької традиції із подібними явищами інших національних текстів (в українському просторі – про Довбуша, Кармелюка та ін.).

Водночас тут наявні промовисті приклади, коли твори усної народної словесності фіксують нашарування впливів неєвропейських націй, які часто теж були вагомим чинником формування східноєвропейської ідентичності. Оскільки переклади Біблійних книг та житійна література, а також діяльність духовних семінарій, церковних шкіл тощо були вирішальними у формуванні духовного простору усіх націй Європи, біблійні та агіографічні оповіді є невід'ємною частиною угро-руського фольклору. Серед старозаповітних оповідей В. Гнатюк виокремлював історії про постать царя Соломона. Текстів про цю

історичну особу в руському фольклорі збереглося найбільше. Це є, безперечно, юдейський вплив через біблійні книги в європейському просторі. Подекуди фігурують й інші біблійні особи, наприклад в легенді «Мученича смерть сімох братів Маккавейських». Ще численнішими є перероблені та адаптовані до нових історичних обставин новозаповітні історії. Такими, зокрема, є легенди про Христа (наприклад, «Чудо при Христовім уродженю», «Христос і рибаки», «Христос і Самаритянка», «Христос і удовині сини», «Христос воскрешує молодця», «Христос і грішниця» та ін.), Богородицю («Богородиця ратує грішних», «Богородиця в Бачинцях», «Богородиця виратовує від чорта справедливу жінку», та ін.), святих («Про св. Олексія», «Як св. Теодора була монахом», «Чудо св. Луки», «Святі женщини на пущі», «Як св. Петро поміг воякови і господареви», «Христос і Петро на мандрівці», «Про св. .Варвару», «Св. Николай» та ін.) [1].

В опрацьованих фольклорних джерелах є також численні приклади середньоазіатських впливів. Як засвідчують зібрані В. Гнатюком матеріали, першість тут належить історичним переказам, як-от «Королевич Марко воює з Турками проти Арабів», «Як визволив Марко королївну від чорного Арабина», «Марко і дванайцять Арабів», «Королевич Марко і цар Арабин», «Цар Лазар, Мілош Обілїч та битва на Косовім поли», «Боротьба між Мадярами й Сербами» та ін. [1]. З одного боку, ці тексти пропонують інформацію про азійські нації, з іншого – є сербськими за походженням, адже Марко королевич, Мілош Обіліч, король Матіяш (Матвій Корвін) є історичними постатями, героями сербського фольклору. Такі та подібні зразки словесної творчості містять описи ситуацій міжнаціональної взаємодії на широкому історичному тлі реальних подій з життя руського народу, де історична правда переплітається із народною вигадкою, національні герої ідеалізуються, їхні чесноти гіперболізуються.

Попри впливи з часів турецьких нападів чи період панування Османської імперії на цих землях, є й рідкісні випадки, як-от казка «Європеєць та африканин», записана в Угорській Русі [1: 214–216]. У ній описано стосунки двох друзів – європейця та африканця, їхній інтерес щодо земель один одного, укладу життя. Європеєць допитується, які на африканській землі живуть звірі, й африканець веде його до лісу, щоби той сам побачив. Там на них чекає неймовірна небезпека, бо звірі більші, ніж європеєць міг собі уявити. Африканець, знаючи повадки мешканців африканських лісів, утікає до річки, а європейцю доводиться зустрітися зі стадом елефантів (слонів). Вилізши на дерево – величезного дуба – він розуміє, що від африканських звірів не так легко утекти, як від європейських, адже старий слон розхитує і виламує дерево, вогнепальна зброя безсила проти елефанта, і йому

доводиться вдаватися до хитрощів. Згодом, коли основна небезпека минула, на допомогу приходить африканець. Вони членують убитого слона, продають м'ясо і кості. А завершується оповідь описом ще однієї небезпеки – неймовірно великого змія, який здатний задушити дві людини одночасно. Їм ледве вдається уникнути страшної смерті. Аналізуючи текст, В. Гнатюк висловив припущення про те, що «якийсь угорський українець міг стояти на службі пароплавного угорського товариства, поїхати на його кораблі до Африки, бути свідком подібної пригоди і по повороті оповісти її» [2: 173]. Прикметно, що інонаціональні впливи у цих оповідях присутні не лише на рівні тематики, художньо-образної структури, а й на мовному рівні. До прози, зібраної на території Угорської Русі, В. Гнатюк опублікував короткий словник невідомих слів, серед яких словацькі, мадярські, німецькі, сербські, італійські та ін. за походженням.

Особливим міжнаціональним колоритом також позначена казка «Баронський син в Америці» [7: 3–12], аналізу якої В. Гнатюк відвів багато місця у своїх студіях, звертаючи увагу на те, що інонаціональні нашарування у фольклорі угорських русинів є не лише явищем минулого. Ними позначені більш сучасні тексти. Так, вчений докладно окреслював міжкультурні впливи зокрема у фольклорних новотворах, пов'язаних із новочасною еміграцією до Америки, Канади, Бразилії.

В більшості випадків у фольклорних текстах переважають стереотипізовані національні Імаго. Однак, подекуди навпаки трапляються спроби ламання стереотипів, де традиційне сприймання Іншого, накладаючись на протилежний до стереотипного образ, творить несподівану контамінацію. Це явище найчастіше з'являється у жанрах анекдоту чи казки і у переважній більшості покликане підкреслити ефект комізму. Такою, зокрема, є казка «Циган-воїн» [7: 153–157]. Уже в назві закладений своєрідний оксиморон: цигани як волелюбна нація жодним чином не співвідносяться із військовою справою, яка вимагає дисципліни, муштри, чіткого виконання наказів. Саме на цьому парадоксі і будується оповідь казки, де поєднується традиційне уявлення про циганів, наприклад, що їм притаманна хитрість (циган став воїном, вихваляючись, що він убив на раз тридцять душ, не уточнюючи, що це були мухи), із тим, що часто важливу роль грає доля випадку, завдяки якому циган-воїн досягає чину генерала. У подібному ключі прочитуються народні анекдоти «Цигани-косарі», «Циган у монастирі», «Як циган з паном обідав», «Пан і циган на ловах» та ін.

Попри те, що В. Гнатюк простежував іншонаціональні впливи у різних жанрах усної словесної, саме народну прозу він вважав особливо показовою у цьому сенсі, а в межах народної прози вирізняв жанр новели, яка формувалася у час неймовірного сплеску міжна-

ціональних контактів і взаємодій. З приводу цього писав: «Новелі визначаються дуже великою різнорідністю тем та малюють життя різних верств і станів, наших і чужих. Ми здибаємо в них селян, міщан, купців, ремісників, урядників, духовних, вояків, панів і царів… Так само подибуємо в новелях представників різних націй, з якими наш народ де-небудь стикається або стикався… Бачимо жидів, циганів, волохів… Подибуємо поляків, москалів, білорусів, литвинів, татарів, мадьярів, німців, словаків, сербів і т. д. У новелях (і так само у приказках) переливається народне життя, *немов у калейдоскопі*… (курсив наш. – *З.Л., М.Л.*)» [2: 174–175].

Вдавшись до метафори калейдоскопа, В.Гнатюк виявив власне розуміння не тільки мозаїчної природи співіснування етносів на спільній території, а й усвідомленість постійного динамічного характеру цих процесів. Цим самим він не лише на кілька десятиліть випередив концепції мультикультуралізму Г. Альтшулера, Дж. М.Гіббона та Е. Шлезінгера, які ми окреслили у вступі, а й певним чином «провіденційно» запропонував своєрідне узагальнення щодо розрізнених поглядів на феномени міжетнічних взаємин: мозаїчність їхньої природи у коловороті історичних та культурних подій, процес змішування і взаємодії, що супроводжується явищами нетотожності, відштовхування, континуальної зміни у безперервному русі. До того ж запропонована Гнатюком метафора калейдоскопа є незаперечною проекцією і на постструктуралістські, деконструктивістські концепції кінця XX століття, і на новітні пошуки вчених у сфері постколоніальної критики.

Варто віддати належне науковій прозорливості академіка В. Гнатюка не лише в тому, що він один із перших українських дослідників звернув увагу на недосліджену територію проживання русинів (М. Драгоманов називав її «нерушеним тереном»), а й зібрав різножанрові тексти, комплексно представив їх в єдиному зібранні, опублікувавши багатотомник «Етноґрафічних матеріялів з Угорської Риси», багатогранно проаналізував суспільно-історичну ситуацію на цих землях, осмислив різні прояви духовної та матеріальної культури. Саме це Філарет Колесса вважав одним із найзначніших досягнень вченого, зокрема зазначав: «Цими «Матеріалами» й розвідками Гнатюк, можна сказати, відкрив Закарпатську Україну для українського громадянства й української науки; він дав змогу вперше пізнати не тільки багатство народної творчості на українському Закарпатті, але й поклав основи для вивчення українських говірок тай зібрав найважніші дані про роз'яснення спірного питання про українсько-словацьку межу і взагалі про розселення закарпатських українців та їх взаємини з сусідніми народами. Це одно з найважніших досягнень Гнатюка, його найбільша заслуга» [8: 120]. М. Яценко зі свого боку на-

голошував на різнобічному осягненні Гнатюком феномена угорських русинів, зокрема підкреслював: «У своїй науковій роботі він виступає не тільки як фольклорист і етнограф, а й як історик, літературознавець, мовознавець, економіст» [13: 120].

Такий же мультикультурний та різновекторний підхід (поєднання історичних, культурних, соціальних, поетикальних та ін. спостережень) В. Гнатюк застосовував і до інших досліджуваних територій. У висновках М. Яценко зазначав: «Комплексне вивчення територій, населених українцями, дало змогу Гнатюку під час експедицій на Закарпатську Україну, Східну Словаччину та Південну Угорщину зібрати багато цінних даних про життя словаків, чехів, сербів, поляків, хорватів, болгар, угорців, німців, румунів, зокрема… про взаємовпливи і взаємозбагачення у сфері їх матеріальної і духовної культури» [13: 220].

Підсумовуючи вище сказане, можемо стверджувати, що мультикультуралістська методологія значно розширює геокультурний контекст етнологічних досліджень і опрацьований матеріал переконливо доводить, що вона може бути застосована до європейських культурно-історичних дискурсів попередніх епох, які виявляють риси та ознаки, передбачені цією теорією. А у випадку аналізу фольклорних текстів вона творить нові смислові та асоціативні поля, що вимагають герменевтичного підходу до їх інтерпретації, виходу в широкі культурологічні контексти, врахування численних позатекстових чинників для інтерпретації складних культурно-історичних явищ минулого, що проектуються на сьогоднішню етнокультурну ситуацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гнатюк В.* Етноґрафічні матеріяли з Угорської Руси. Т. 2: Байки, легенди, істор. перекази, новелї, анекдоти – з Бачки. Нови Сад: Руске слово, 1986. 355 с.

2. *Гнатюк В.* Народні новелі. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. Нью-Йорк, 1981. С. 171–175.

3. *Гнатюк В.* Руські оселі в Бачці (в Полудневій Угорщині) // ЗНТШ. 1898. Т. XXII, кн. 2. 58 с.

4. *Гнатюк В.* Словаки чи русини? (Причини до вияснення спору про національність західних русинів) // ЗНТШ. 1901. Т. XLII. 81 с.

5. *Гнатюк В.* Угроруські духовні вірші // Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. Нью-Йорк, 1981. С. 56–66.

6. *Гнатюк В.* Schematismus venerabilis… // ЗНТШ. Т. XXVIII. 1899. В. 2. С. 29–42.

7. Етноґрафічний збірник НТШ. Т. IV: Етноґрафічні материяли з Угорської Руси. Зібрав Володимир Гнатюк. Т. II: Казки, байки, оповідання про історичні особи, анекдоти. Львів, 1898. 256 с.

8. *Колесса Ф.* Історія етнографії // Відділ рукописів НАН України. Ф. 14-2. Од. зб. 224. С. 506.

9. *Лановик З.Б., Лановик М.Б., Ковалець Л.М.* Угорські русини в дослідженнях Володимира Гнатюка: археологія пам'яті // Русин. 2020. № 59. С. 176–196.

10. *Лотман Ю.* До побудови теорії взаємодії культур (семіотичний аспект) // Сучасна літературна компаративістика : стратегії і методи. Антологія / За заг. ред. Дмитра Наливайка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 195–212.

11. Мультикультурализм // Западное литературоведение XX века: энциклопедия / Гл. науч. ред. Е. Цурганова; ред. коллегия: И. Ильин, А. Николюкин, Л. Скворцов и др. М.: Intrada, 2004. С. 266–268.

12. *Франко І.* Бібліоґрафія. Володимир Гнатюк, Коломийки Т. II // Літературно-науковий вістник. 1906. Т. 35, кн. IX. С. 502–503.

13. *Яценко М.Т.* Володимир Гнатюк. Київ: Наукова думка, 1964. 388 с.

REFERENCES

1. Hnatiuk, V. (1986) *Etnoŕafichni materiyali z Ugors'koi Rusi* [Ethnographic material from Ugrian Rus]. Vol. 2. Novi Sad: Ruske slovo.

2. Hnatiuk, V. (1981a) *Vibrani statti pro narodnu tvorchist'* [Selected papers on folklore]. New York: [s.n.]. pp. 171–175.

3. Hnatiuk, V. (1898a) Rus'ki oseli v Bachtsi (v Poludneviy Ugorshchini). [The Rusin settlings in Bachtsya (in Southern Hungary)]. In: Hrushevsky, M.S. (ed.) *Zapiski nauchnogo obshchestva imeni Shevchenko* [Notes of the Shevchenko Research Society]. Vol. XXII(2). pp. 1–58.

4. Hnatiuk, V. (1901) Slovaki chi rusini? (Prichini do viyasnennya sporu pro natsional'nist' zakhidnikh rusiniv) [Slovaks or Rusins? (Reasons to resolve the dispute about the nationality of the Western Ruthenians)]. In: Hrushevsky, M.S. (ed.) *Zapiski nauchnogo obshchestva imeni Shevchenko* [Notes of the Shevchenko Research Society]. Vol. 42.

5. Hnatiuk, V. (1981b) *Vibrani statti pro narodnu tvorchist'* [Selected papers on folklore]. New York: [s.n.]. pp. 56–66.

6. Hnatiuk, V. (1899) Schematismus venerabilis…. In: Hrushevsky, M.S. (ed.) *Zapiski nauchnogo obshchestva imeni Shevchenko* [Notes of the Shevchenko Research Society]. Vol. XXVIII(2). pp. 29–42.

7. Hnatiuk, V. (ed.) (1898b) *Etnoŕafichniy zbirnik NTSh* [The Ethnographic collection of the Shevchenko Research Society]. Vol. 4. Lviv: [s.n.].

8. Kolessa, F. (n.d.) *Istoriya etnografii* [History of Ethnography]. The Manuscripts Department of the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund 14-2. Col. 224. p. 506.

9. Lanovyk, Z., Lanovyk, M. & Kovalets, L. (2020) Ugrian Rusins in the works of Volodymyr Hnatiuk: the archeology of memory. *Rusin*. 59. pp. 176–196 (in Ukrainian). DOI: 10.17223/18572685/59/10

10. Lotman, Yu. (2009) Do pobudovi teorii vzaemodii kul'tur (semiotichniy aspekt) [To the building up of the theory of the interrelations of cultures (a

semiotic aspect)]. In: Nalivayko, D. (ed.) *Suchasna literaturna komparativistika: strategiї i metodi* [Modern Literary Comparative Studies: Strategies and Methods]. Kiev: Kiev-Mohyla Academy. pp. 195–212.

11. Tsurganova, E. (ed.) (2004) *Zapadnoe literaturovedenie XX veka: entsiklopediya* [Western Literary Studies of the 20th century: Encyclopaedia]. Moscow: Intrada. pp. 266–268.

12. Franko, I. (1906) Biblїoґrafiya. Volodimir Gnatyuk, Kolomiyki T. II [Bibliography. Volodymyr Hnatiuk. Kolomyikas, Vol. II]. *Literaturno-naukoviy vistni*. 35(9). pp. 502–503.

13. Yatsenko, M.T. (1964) *Volodymyr Hnatiuk*. Kiev: Naukova dumka.

Лановик Зоряна Богданівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (Україна).

Лановик Зоряна Богдановна – доктор филологических наук, профессор кафедры украинской и зарубежной литератур и методик их обучения Тернопольского национального педагогического университета им. В. Гнатюка (Украина).

Zoriana B. Lanovyk – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine).

E-mail: m-z@ukr.net

Лановик Мар'яна Богданівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (Україна).

Лановик Марьяна Богдановна – доктор филологических наук, профессор кафедры украинской и зарубежной литератур и методик их обучения Тернопольского национального педагогического университета им. В. Гнатюка (Украина).

Mariana B. Lanovyk – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine).

E-mail: ml2046@tnpu.edu.ua